

Tarihte Mısır Bölgesinin Fethi: Nedenler ve Sonuçlar

Dr. Liam Harris

Özet

Hiz. Peygamber ile başlayan tebliğ ve fetih hareketi onun vefatından sonra Raşid halifeleri tarafından kesintisiz devam etti ve kısa zamanda bir çok bölge İslâm sancağı altına girdi. Dönemin en büyük devletleri olan Bizans ve Sasani imparatorlukları gün be gün hakimiyetleri altındaki toprakları kaybedip tarih sahnesinden silinmeye başladılar. O dönemde Bizans'a bağlı stratejik öneme sahip Suriye bölgesi de artık İslâm ordularının hakimiyetine boyun eğmişti. Suriye bölgesinin fetihleri tamamlanınca Mısır'a doğru sefere başlama zamanı gelmişti.

Rumların, fethedilen Şam toraklarına ve Arabistana güneyden ve batıdan saldırılarını engellemek ve bu bölgelerin güvenliğini sağlamak için Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethedilmesi zorunlu bir durumdu. Aynı şekilde düşmanın Mısır'dan, İskenderiye'den, Trablustan ve batıdan Şam topraklarına saldırımları için bu toprakların fethedilmesi gerekiyordu. Hiz. Ömer'den aldığı emir üzere harekete geçen Amr b. el-As, beraberindeki askerlerle kısa bir zaman içerisinde Mısır'ın İslâm hakimiyetine girmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Sahâbe, Amr b. As, Tebliğ, Cihat

The Conquest of Egypt

Abstract:

The tabligh and conquest movement started with Prophet Mohammad (ASM) went on after him in the period of Rashid Caliphs. Soon many lands became the regions of Islam. Byzantine and Sassanid empires, the greatest states of the period lost the earth under their command day by day and started to be erased from history. Syria region, which has strategic importance for Byzantine, surrendered to Islam armies. After the conquest of Syria, the time for Egypt came.

It was imperious to conquer Egypt and North Africa to prevent Greeks attack Syria and Arabistan from south and west and to provide the security of these regions. Also conquering Egypt, Alexandria, Tripoli and West regions was necessary not to get attack from these lands to Syria. A short time after getting an order from Caliph Omar (ra), Amr b. As (ra) conquered Egypt with the soldiers.

Keywords: Egypt, Sahâbe, Amr b. As, Manifesto, Jihad

GİRİŞ

İslâm dini de diğer ilahi dinler gibi yeryüzünün dört bir tarafına kendisine bağlanan fedakar insanların gayretleri sonucu yayılmıştır. Hiz. Peygamber'in (sas) döneminden başlayarak değişik bölgelere dağılan Sahabe gittikleri her yere İslâm'ın birer davetçisi olarak gitmişlerdir. Fetihlerle birlikte değişik bölgelere dağılan Sahabe bir yandan İslâm'ın hakimiyetinin sağlanması için gayret ederken diğer taraftan da insanlara İslâm'ı tebliğde bulunmuşlardır. Sahâbenin bu üstün gayretleri neticesinde Suriye, Irak ve Mısır gibi fethedilen bölgelerde İslâm dini, kısa sürede yayılmış ve bölge halkları tarafından kabul edilerek buralar kalıcı olarak İslâm yurdu haline gelmişlerdir.

Hiz. Ömer, Suriye diyarının büyük bir bölümünün fethedilmesinden sonra hicri H.18/M.639 yılında Cabiye'de bütün ordu komutanlarıyla bir toplantı düzenledi.

Toplantıya katılan Amr b. el-Âs, Hz. Ömer'den Mısır'ın fethi için izin istedi.¹ İlk başlarda Müslümanlara zarar geleceği endişesi ile Mısır üzerine yürümesine karşı çıkan Hz. Ömer'i, Amr b. el-Âs Mısır'ın stratejik açıdan çok önemli olduğunu ve Bizansın burayı koruyacak durumda olmadığını ve fethedildiği takdirde Müslümanlar için güç ve moral olacağını ve ayrıca bir çok zenginliğe sahip olduğunu söyleyerek ikna etmeyi başardı. Amr b. el-Âs'ın teşvikleri ile ikna olan Hz. Ömer onun emrine dört bin asker verip şöyle dedi: "Allah yolunda savaşmaya koyul. Ben de Allah'tan senin için hayır dileyeceğim. Tez elden sana mektubum ulaşacak. Mektubum sen daha Mısır topraklarına girmemişken eline geçtiğinde şayet ben sana dönmeni emredersem dön. Mısır topraklarına girdikten sonra mektubum eline ulaşırsa o zaman Allah'ın adıyla yoluna devam et ve ondan zafer dile."²

Amr b. el-Âs'ın ısrarları karşısında izin veren halife Medine'ye döndükten sonra Amr'ın bu isteğini ashâb ile istişare etti. Yapılan istişarede Hz. Osman, halife Hz. Ömer'e Amr'ın çok cüretkâr ve cesaretli bir adam olduğunu söyleyerek, onun lider olma hevesi ve emirlik arzusu taşıdığını, bundan dolayı tedbirsiz davranarak Müslümanlar'ı tehlikeye sürükleyebileceğini söyledi³. Ashâbın ileri gelenleri de bu konuda Hz. Osman ile aynı görüşte olduklarını ifade ettiler ve halifeden Amr'a engel olmasını istediler.⁴ İstişare heyetinin sefer hakkındaki menfî tavrını gören halife, derhal Amr'a bir mektup gönderdi, mektubunda ona Mısır'a girmemiş ise geri dönmesini, sınırı geçmiş ise yoluna devam etmesini emretti, bu durumda arkasından takviye asker göndereceğini bildirdi.⁵

Halifenin bu mektubu, Amr henüz Filistin-Mısır sınırını aşmazdan önce kendisine ulaşmış, ancak zaten aşırı ısrarları neticesinde gönülsüz olarak Mısır seferi için izin veren halifenin, bu mektupta kendisine geri dönme emrini vermiş olacağını düşünen Amr, haberci Ukbe b. Nafi el-Cühenî'den mektubu almadı.⁶ Ordu Ariş denilen şehre geldiğinde, buranın Mısır toprağı olduğunu yanındakilere doğrulattıktan sonra

¹ İbn Haldun, Abdurrahman, **Târîh**, Dâru'l-fikir, Beyrut 2000, c. 2, s. 554; İbn Zahire, **el-Fedailü'l-Bahire fî Fedaili Mısır ve'l-Kâhire**, (thk. Mustafa es-Saka, Kâmil Mühendis), Dâru'l-Kütüb, Riyad 1969, s. 94,95; El-Hudârî, Muhammed, **İtmamu'l-Vefa**, El-Mektebetü's-Sekafiyye, Beyrut 1982, s. 104.

² Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/904), **Târîh**, I-II, Dârus-Sadr, Beyrut 2010, c. I, s. 147,148; **Suyûtî**, Celâlüddün Abdurrahman B. Ebî Bekr, **Husnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire**, ③-③③, (thk. Muhammed Ebûl-Fadl İbrahim), Dâru'l-hayâi'l-Kutubî'l-Arabiyye, Mısır 1967, s. 106-107; Ömer el-İskenderî, **Târîhu'l-Mısır İla Fethi'l-Osmanî**, Mektebetü'l-Medbüli, Kâhire 1996, s. 175; Cengiz Tomar, "Mısır" **DİA**, c. XXIX, İstanbul 2004, s. 559.

³ İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh, **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, (thk. Charles Torrey), Kâhire 1991, c. I, s. 83-84; Şiblî, Mahmud. **Hayatu Ömer**, s. 311; Akkâd, Abbas Mahmud, el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye, IV. 66; Hasan Hasan İbrahim, **Târîhu Amr b. el-Âs**, s. 104

⁴ Hitti, **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi**, s. 227-228.

⁵ İbn Abdilhakem, **Fütûh**, c.1, s. 86-87; Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. 303-304; Ya'kûbî **Târîh**, c. II, s. 148; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, s. 289; İbn Tagriberdî, **Nücûm**, c. I, s. 10-11; Hitti, **İslâm Tarihi**, s. 243-244

⁶ kanatimizce Amr b. As'ın Mısır fethine girişmesinin Halife Hz. Ömer'in bizzat emri ile gerçekleşmiştir. Hz. Ömer'in askeri dehası ve yönetiminde bulunan valilerine karşı tutumunun bilinmesi bize Amr b. As'ın ondan izin almadan böyle bir girişime bulunamayacağını göstermektedir. Halife Ömer'in elçisinin Amr b. As'ın Mısır topraklarına girmeden mektubu kendisine ulaştırdığını biliyoruz ki böyle bir durumda ona rağmen Amr b. As'ın bu haberi erteleyip geciktireceğine ihtimal vermiyoruz. Ayrıca İbn Abdilhakem bunun Hz. Ömer'in bizzat emri ile gerçekleştiğini bildirmektedir; İbn Abdilhakem, **fütûh**, s. 48; İbn Tagriberdî, **en-Nücûmu'z-Zahire**, c. I, s. 28; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed es-Seyyid el-Vekîl, **Cevletün Târîhiyetün fî Asri'l-Hulefai'r-Raşidîn**, Dâru'l-Müctema', Cidde 2002, s. 209,210; İsrail Balcı, **H. Ömer Döneminde Diploması**, Ankara Okulu yy. Ankara 2006, s. 409.

mektubu teslim aldı ve askerlere okudu. Mektupta şayet Mısır topraklarına girilmişse yollarına devam etmeleri emrediliyordu. Amr'da bu emir gereğince sefere devam edeceklerini duyurdu⁷.

A. Ariş ve Ferma'nın Fethi

Amr b. el-As, ordusuyla birlikte Mısır sınırını geçerek Sina çölüne vardı. Sina çölünü aşarak Ariş'e ulaşan Amr, diğer bölgelerde Müslümanlarla savaştıkları için Mısır'da yeteri sayıda Bizans askerinin olmadığına farkındaydı. Surlarının çok eski ve dayanıksız olmasının yanında burada yeteri sayıda Bizans kuvvetinin olmamasından dolayı herhangi bir direnişle karşılaşmadan 18/639 yılında Ariş'i fethetti.⁸ Amr b. As, Ariş'i fethettikten sonra askerleri ile Ferma'ya⁹ hareket etti. İslâm fetih birliklerinin 640 yılının ocak ayı ortalarında çarpıştıkları ilk müstahkem yer, Mısır'ın doğu kesiminin anahtarı konumunda olan Ferma olmuştur.¹⁰ Fermâ'ya gelen Amr b. el-Âs, buradaki kaleyi sıkı bir muhasara altına almıştır. Bu muhasara bir ay kimi tarihçilere göre iki ay kadar devam etti. Fermâ Müslüman ordusunun sayılarının ve savaş malzemelerinin az olmasına rağmen fethedilmiş¹¹ ve burası Mısır toprakları içerisinde Müslümanların, Rumlarla savaştıkları ve fethettikleri ilk yer olmuştur.¹² Fetih Muharrem 19/640 tarihinde gerçekleşmiştir¹³.

B. Bülbeys'in Fethi

Ferma'yı fethettikten sonra Amr b. el-Âs, Mısır'ın İçlerine doğru fetih hareketine devam etti. Ferma'da bir miktar asker bırakarak Suriye yolundan Mısır'a gidildiğinde Fustat'a on-on beş fersah uzaklıkta şam yolu üzerinde bulunan Bülbeys'e¹⁴ hareket etti. Kayseriye'ye Kostantin ile evlenmek için yola çıkan Mukavkis'in kızı Ermanuse ve damadı Kostantin, buranın muhasara altına alındığını duyduklarında geri dönüp bu kaleye sığınmışlardı. Amr yolda küçük çarpışmalar yaparak Bülbeys'e ulaştı¹⁵ ve Safer 19/ Şubat 640 te Bülbeys'i muhasara altına aldı¹⁶.

Mukavkis Bülbeys'i kuşatan Müslümanlarla savşamak için yardımcı kuvvetler göndermesine rağmen Bülbeys'i muhasara altına alan Amr b. el-Âs bir ay kesintisiz devam eden çarpışmalar sonucunda şehri ele geçirdi.¹⁷ Yapılan savaşta binden fazla

⁷İbn Abdilhakem, *Fütûh*, c.I s. 87; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 148; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 288; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, c. I, s. 10; Mevlüt Ferligül, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde Meşhur Komutanlar*, İzmir 1990, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 161-163; Mahmud Şiblî, *Hayatu Ömer*, s. 313; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 20.

⁸ Butler, Alfred, *Fethu'l-Arab li Mısır*, (Ta'rib Muhammed ferid Ebû'l- Hadîd) Kâhire 1996, s. 244; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu Amrb. As*, s. 11.

⁹ Ferma: Deniz sahilinde bir şehir olup, Mısır'a buradan girilmektedir. Yakût El-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1975, c. IV, s. 255.

¹⁰ Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 228; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâmTârîhi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, s.158.

¹¹ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, c. I, s. 87; el-İskenderî, *Târîhu'l-Mısır İla Fethi'l-Osmanî*, s. 175.

¹² İbn İyâs, *Bedâiu'z-Zuhûr*, c. I, s. 94.

¹³Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 22

¹⁴ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I, s. 479; Becker, C.H., "Bilbis", *DİA*, II, 611.

¹⁵İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 59; Makrîzî, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Hıtat*, I-II, Daru Sadır, Beyrut ts. c. I, s. 289.

¹⁶Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 25

¹⁷İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 59; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 183-184; İbn Tagriberdî, Ebû'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücûmu 'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XXII, Kâhire 1929, c. I, s. 12

Rum askerî öldürüldüğü gibi, bir çok esir ve ganimet de elde edildi. Bülbeys'de ele geçirilen esirler arasında Kostantin'in karısı ve Mukavkıs'ın kızı olan Ermanuse de bulunmaktaydı. Ancak Amr, ona esir muamelesi yapmayıp, izzet ü ikramda bulunarak, Kays b. Ebî'l-Âs'ın refakatinde babası Mukavkıs'a göndermek istedi ve aralarında Yezid b. Ebî Süfyan, Haşim b. Saîd et-Tâî, Ka'ka' b. Amr et-Temîmî, Abdullah b. Cafer et-Teyyâr ve Halid b. Saîd gibi arkadaşlarının bulunduğu topluluğa şöyle dedi: Yüce Allah Kuran'da şöyle buyuruyor: "Yapılan bir iyiliğin karşılığı ancak iyiliktir". Bu kral Hz. Peygamber döneminde, kendisine mektup yazılarak İslâm'a davet dildi, o da buna karşılık Hz. Peygambere hediyeler yollamıştı. Bugün ise bizlerin onun yaptığı bu davranışı hatırlamamız lazım. Çünkü Hz. Peygamber, Mukavkıs'ın kendisine göndermiş olduğu hediyeleri kabul ederek ona teşekkürlerini ifade etmişti. Bizler Peygamber'ine yapılan iyiliğe karşı iyilikle karşılık vermeye daha layığız. Ben Mukavkısın kızını ve beraberindeki eşyaları ile birlikte babasına göndermek istiyorum. Böylelikle Hz. Peygamber'in sünnetine de uymuş oluruz. Ben Hz. Peygamber'in şöyle dediğini işittim: "Zelil duruma düşen kavmin şerefisine ve fakir düşmüş zenginine merhamet edin".¹⁸

Beraberindeki hizmetçileri ve değerli eşyaları ile birlikte Ermanuse'yi babasına gönderen Amr'ın bu davranışı, Müslümanlar'ın, Mısır'ın yerli halkı Kıptîler'in muhabbetini kazanmasına vesile olmuştur.¹⁹ Yolculuk esnasında kendisine dört bir tarafımızda Araplar var diyen hizmetçisine Ermanuse "Arapların çadırında canım ve iffetim hususunda emniyet içerisindeyim ama babamın sarayında emniyet içerisinde değilim" diyerek karşılık verdi. Amr b. el-Âs'ın bu hareketi, Mukavkıs üzerinde derin bir etki yapmış ve bundan sonra onun Müslümanlar'la daha samimi ve yapıcı ilişkiler geliştirmesine zemin hazırlamıştır.²⁰

Butler, o dönemde papazların hiç evlenmediklerini, dolayısıyla kendisi bir de papaz olan Mukavkıs'ın kızının olamayacağını iddia ederek, bu savaşta Ermanuse'nin yakalanıp daha sonra Amr tarafından babasına teslim edildiği rivayetini kabul etmez ve bunun sonradan uydurulmuş bir haber olduğunu iddia etmiştir.²¹ Hüseyin Munis ise onun bu görüşünün doğru olmadığını belirtip, o tarihte papazlara evlenme yasağının konmadığını, bu yasağın daha sonraları yürürlüğe girdiğini ifade ederek, Butler'in yalanladığı rivayeti kabul eder.²²

C. Ümmü Düneyn'in Fethi

Bülbeys'in fethini tamamlayan Amr b. el-Âs, daha sonra Babilyon'un kuzeyinde bulunan ve aynı zamanda bir liman kenti olan Ümmü Düneyn'e²³ hareket etti. Bizans döneminde Tendonyas olarak bilinen Ummü Düneyn daha sonra Araplar tarafından "Meks" adını almıştır. Rumlar'ın Mısır'da buluna üç askerî üssü olan Babilon, Nakyus

¹⁸ Vakıdî, *Fütûhû's-Şâm*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005. c. II, s. 44.

¹⁹ Aselî, Bessam, *Amr b. el-Âs*, s. 53-54

²⁰ Subhi Neda, *Fethu Mısır*, Dâru'l-Beşir, Mısır 1999, s. 24; Apak, *İslâm Tarihi*, s. 158.

²¹ Butler, *Târîhu Mısır*, s. 250

²² Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 25.

²³ Ümmü Düneyn: Ümmü Düneyn hakkında sadece Yakût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*'ında şu bilgiler ifade edilmektedir. "Denilmiştir ki, Ümmü Düneyn Kâhire ile Nil nehri arasında bir köydür ve yerleşim alanı Kâhire'ye bitmiştir. Bkz. c. I, s. 251; Arapların fetihden sonra Meks diye isimlendirdikleri Ümmü Düneyn'in Bizans dönemindeki ismi ise Tendonyas'tır. Bkz. Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu Amrb. As*, s. 117.

ve İskenderiye arasında yer alıyordu. Nakyus ile İskenderiye Ümmü Düneyn'in kuzeyinde, Babilon ise güneyinde, bulunuyordu. dolayısıyla güneyde bulunan Babilon'a kuzeyde yer alan Nakyus ve İskenderiye'den Nil üzerinden yapılacak yardımlar Ümmü Düneyn'den geçmek zorundaydı. Bülbey's'i fetheden Amr b. el-As hemen sonra Ümmü Düneyn'e yönelerek Rumlar'ın kuzey-güney bağlantısını keserek, Babilon'a destek olanaklarını ortadan kaldırdı. Burada Amr'ın Ümmü Düneyn'i muhasarası stratejik olmaktan daha fazla taktik bir hedefti. Zaten Rumlar da, Amr'ın Babilon'a saldıracağını düşünerek Mukavkis komutanlığında İskenderiye'den ayrılıp Babilon kalesine gelmişlerdi. Dolayısıyla Ümmü Düneyn'i savunmasız bırakmış, Amr'ın işini kolaylaştırıp, burayı açık bir hedef haline getirmişlerdi .

Ümmü Düneyn'in fethinin zor olacağını ve kuşatmanın daha fazla süreceğini tahmin eden Amr, halifeye mektup yazarak, ondan takviye kuvvet istedi. Hz. Ömer, aralarında Zübeyr b. El-Avvâm, Ubâde b. Sâmit ve Mikdad b. el-Esvedî'nde bulunduğu dört bin kişilik bir ordu hazırlayarak Mısır'a gönderdi. Böylece gelen orduyla birlikte Mısır'da bulunan Müslümanlar'ın sayısı sekiz ila dokuz bin arasında bir rakama ulaşmış oldu.²⁴

Harice b. Huzafe b. Lahmî kuşatmanın çok şiddetli olduğu bir günde Amr b. el-Âs'a gelerek, düşmana arkadan saldırmak için bana bir birlik ver dedi. Amr kendisinin emrine beşyüz süvariden oluşan bir birlik verdi. Harice bu birlikle Cebelü Ahmar'ı dolaşarak, gün doğmadan önce kalenin arkasına giderek, burada bulunan Benî Vâil mağarasına girerek gizlendi. Sabah olunca da Amr b. Âs, kalenin etrafını hendeklerle kazan düşman ordusuna ön cepheden saldırdı. Saldırıya karşılık vermek için kalelerinden dışarı çıkan düşmana, Harice emrindeki birlikle de arkadan saldıran Müslümanlar böylelikle 19/640 ta fethi gerçekleştirdiler.²⁵

D. Aynu's-Şems Savaşı

Nikiou Papazı, Müslüman tarihçilerinin üzerinde pek fazla durmadıkları bir savaştan bahseder. Bu savaş Mısır fethinde önemli bir yere sahip olan Fustat'ın kuzeyinde ve Fustat'a dört mil mesafede bulunan Aynu's-Şems²⁶ savaşıdır. Müslüman askerler Ümmü Düneyn'i fethettikten sonra Babilon'a yürümek istediler ancak hem fiziki hem de askeri şartların yetersizliğinden dolayı bunu başaramayacaklarını düşünen 'Amr b. el-Âs, Filistin'de bulunan Halife Hz. Ömer'e bir mektup göndererek durumu izah ederek kendisinden takviye birlikler istedi. Kendisine gönderilen takviye birlikler ile birlikte Amr, askerlerini üç kısma ayırarak farklı yerlere yerleştirdi. Askerlerinden bir gurubu Ümmü Düneyn'e bir kısmını Babilon kalesinin kuzeyine, diğerlerini de Aynu's-Şems'e yerleştirdi. 'Amr b. el-Âs'ın yapmış olduğu bu taktikten habersiz olan Rum askerleri Müslüman askerlerine doğru harekete geçtiler. Aynu's-Şems'te (20/641) savaşa tutuşan iki ordu arasında şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Aynı anda hem Ümmü Düneyn hem de babilon'un kuzeyinde bulunan Müslüman askerlerinin de hücum etmesi ile

²⁴ Ahmet Adil Kemal, *Fethu'l-İslâmî Li Mısır*, s. 265.

²⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 49.

²⁶ Aynu Şems; Mûsâ pey gamber zamanındaki Firavun'un şehridir. Bülbey's ile arası üç fersahtr. İbn Fakih, *Muhtasar Kitabu'l-Buldân*, s. 59-60; Yakûtel-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. IV, s. 178- 179; Aynu Şems, Fustat'ın kuzeyinde ve Fustat'a dört mil mesafededir. İstahrî, *Mesâlik*, s. 54; Kazvînî, *Âsâru 'l-Bilâd*, s. 224-225, Becker, H.C., "Avnu Şems", *İA H*, 69-70; İrfan Küçükköv, "Ayn-i Şems", *DİA*, c. IV, s. 277

Rum askerleri ağır bir kayıp verip tekrar kalelerine çekilmek zorunda kaldılar. Bu savaştan kaçan üç yüz kişinin dışında Rum askerlerinden kurtulan olmadı.²⁷

E. Babilon'un Fethi

Ümmü Düneyn'i fethettikten sonra Mısır'ın merkezi olan Babilon'a²⁸ yakın bir mevkide bulunan Aynu Şems'e yönelen Amr b. el-Âs orada karargâh kurup kaleyi kuşatma altına aldı. Amr, İskenderiye üzerine yürümeden önce Bizanslıların elindeki son kale olan Babilon'u fethetmeye karar verdi. Ancak tüm gayretlere rağmen kaleyi fethetmek mümkün olmadı. Muhasaranın Nil nehrinin taşma zamanına rast gelmesi ve Müslümanlar'ın kale kuşatması için yeterli hazırlık yapamamalarının, fethin gecikmesinde önemli bir etkisi vardı.²⁹ Tıpkı Ümmü Düneyn muhasarasında olduğu gibi, ilk anda fetih muvaffak olmayınca Amr b. Âs, tekrar Hz. Ömer'den yardım talebinde bulundu. Halifeden takviye asker talebinde bulunan Amr'a Halife Ömer derhal takviye askerler yolladı³⁰.

Babilon halkı Amr'ın kaleyi kuşatacağını düşündükleri için şehrin etrafın hendekler kazmışlardı. Kalenin sağlamlığı ve bu hendeklerin de kazılması, kalenin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesine engel oluyordu. Askerlerinin az olmasından dolayı kaleyi fethedemeyeceğini anlayan Amr, halifenin gönderdiği kuvvet gelinceye kadar, Rumları oyalamak ve zaman kazanmak için bazı tedbirler almaya karar verdi. Rumlar'ın dışarıya çıkarak kendilerine saldırmalarına engel olmak için ordusunu gruplara ayırarak kale etrafına yerleştirdi. Aradan birkaç gün geçtikten sonra halife Ömer'in Hz. Zübeyr'in komutasındaki gönderdiği birlik bölgeye ulaştı ve iki ordu Aynu Şems'de toplandı.

Takviye birliklerin verdiği destekle Müslümanlar tekrar kaleye saldırmaya başladılar. Düşmanla mücadele eden askerler bir taraftan da mancınıklarla kale duvarlarında delikler açıp yıkmayı hedefliyorlardı. Ancak bütün bunlar da istenilen neticeyi vermeyince, Medine'den gönderilen askerlerin komutanı Hz. Zübeyr b. Avvâm, Amr'a uygun bir zamanda kale duvarına çıkıp kale kapısını açabileceğini ve Müslümanlar'ın içeriye girmelerini sağlayabileceğini dile getirdi. Plâna göre, Zübeyr ve beraberindeki birkaç asker ile kale surlarına çıktıktan sonra tekbir getirecekler, kale dışında kalanlar ise aynı anda hep birlikte tekbir getirecekler. Böylelikle Rumlar, Müslümanlar'ın kalenin içine girdiklerini düşünerek dağılacaklar, Zübeyr ve arkadaşları ise düşmanın bu panikliğinden istifade ederek kalenin içine girip Müslümanlar'a kalenin kapılarını açacaklardı³¹.

²⁷ Nakyûsî, Yuhannâ, *Târîhu el-Alemi'l-Kadîm ve Duhulu'l-Arab el-Mısır*, Kâhire ts. s. 207,208; Ahmet Adil Kemal, *el-Fethu'l-İslâmî Li Mısır*, Şirketu'd-Devliyye Li't-Tibaa, Mısır 2003, s. 268.

²⁸Babilon: Mısır şehri, kimilerine göre Fustat ve Babilon aynı yerin adıdır. (Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I, s. 311-312). Buranın adı Kasr'ş-Şem', Kasru'ş-Şam, Kasra'l-Yun ve Babi'l-Yun olarak da bilinmektedir. Ya'kûbî. *Kitabu'l-Buldân*, s. 330; Becker, "Babilon", *İA*, c. III, s. 180.

²⁹Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Târîhi*, I, 304

³⁰İbn Abdilhakem *Fütûh*, s. 61; Ya'kûbî, *Târîh*, c. II, s. 148; Nuveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdulvahhab (733/1333), *Nihâvetü l-Ereb fi FunûniEdeb*, I-XXVII, Kâhires. (Daru'l-Kütüb) c. XIX, s. 289; el-Ka'bî, Abdulkhakim, *Mevsû'atu't-Târîhi'l-İslâmî*, Dâru Usame, Umman 2009, s. 139.

³¹İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 63; Ya'kûbî, *Târîh*, c. II, s. 148; Nuveyrî, *Nihâye*, s. XIX, 289-290; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, c. I, s. 108.

Yapılan plân olduğu gibi uygulandı. Zübeyr ve beraberindeki asker kalenin surlarına çıktıktan sonra tek bir getirmeye başladılar, dışarıda bulunan askerler de onlarla beraber aynı anda tek birer getirmeye başladılar, Müslümanlar'ın kaleye girdiklerini zanneden Rumlar paniğe kapılarak dağılmaya başladılar. Bu durumu değerlendiren Zübeyr içeriye girip kale kapısını Müslümanlar'a açmayı başardı. Müslüman askerler yedi ay süren muhasaranın ardından açılmış olan kapıdan girerek kaleyi fethetmeyi başardı. Mukavkıs ve adamları kalenin düşeceğini anladıklarında, Babilon'un batısında ve Nil'in ortasında yer alan Ravda adasına kaçtılar³² ve Müslümanlar'ın buraya ulaşmalarına engel olmak için nehir üzerindeki köprüyü kestiler³³.

Daha önce yaptığı gibi Müslümanlar'ın azlığını öne çıkararak Ubâde ile görüşen Mukavkıs, onları Bizans'tan gelecek bir Rum ordusuyla korkutmaya denedi ve Rumlar gelmeden, kendilerine belli miktar para vereceğini taahhüd ederek, karşılığında onlardan Mısır'ı terk etmeleri talebinde bulundu. Fakat Ubâde, kendisine bildirilen üç şarttan başka hiç bir teklifi kabul etmeyeceğini söyledi. Müslümanlar'ın tekliflerini kabul etmeyen Mukavkıs ve adamları ile herhangi bir anlaşma yapılamadan taraflar ayrılmak zorunda kaldılar.³⁴ Sulh gerçekleşmeyince, iki ordu arasında savaş tekrar başladı. Bu sefer Müslümanlar, kalenin tamamını (20/641) ele geçirerek, bir çok düşman askerini öldürdüler ve binlercesini de esir ettiler.³⁵ Mukavkıs ve adamları bu hücumdan da Ravda adasına kaçarak ölümden kurtuldular.³⁶

Mukavkıs kalenin tamamen Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra Amr'ın şartlarına uyma konusunda, yanındakileri ikna etmeyi başardı. Sulh antlaşması için Amr'a haber göndererek, bir araya gelmelerini teklif etti.³⁷ Belâzurî, Mukavkıs'ın Amr'a, "Sizlerin Şam'da Yahudi ve Hristiyanlar'a cizye koyduğunuz ve toprakları yerli halkın elinde bıraktığınız haberini aldık. Şayet aynı şeyleri bize de yaparsanız, bu davranışınız bizi öldürmekten esir almaktan ve sürmekten sizin için daha faydalı olur" şeklinde bir teklifinin olduğunu aktarır.³⁸ Mukavkıs'ın yaptığı bu teklifi Amr, arkadaşlarıyla istişare etti. İstişare sonrasında bazı askerler, ondan bu teklifi kabul etmemesini, şehrin tamamını ele geçirmeleri halinde bu toprakların tümünün aynen kale gibi kendilerine ganimet olması gerektiğini dile getirdiler. Amr ise onların aksine halifenin, kendisine,

³²Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 178.

³³ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 64; Kindî, *Vulât*, s. 9; Nuveyrî, *Nihâye*, c. XIX 290; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 290; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, c. I, 115-16; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, c. I, 109; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî (310/922), *Târîhu l-Ümem ve l-Mulûk*, I-XI, (tlk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts, (Dâru's-Seveydân), c. IV, s. 108-109; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I- IX, Beyrut 1986, c. II, s. 395-96; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XI, Dâru'l-Fikir, (Thk. Yusuf Eş-Şeyh Muhammed el-Bekkai), Beyrut 1997, c. V, s. 174.

³⁴ İbn Abdilhakem *Fütûh*, s. 66-68; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, c. I, s. 17, 21

³⁵İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 64; Kindî, *Vulât*, s. 9; Nuveyrî, *Nihâye*, c. XIX, s. 290; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 290; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, c. I, s. 21; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, c. I, s. 109

³⁶Makrîzî, *Hıtat*, c. II, s. 178.

³⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 69; Nuveyrî, *Nihâye*, c. XIX, s. 290; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, s. 290-293; İbn Tagriberdî, *Nücûm*, c. I, s. 21-22; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, c. I, s. 109-116. Ayrıca bk. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 36-40

³⁸Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 301

karşı taraf cizye vermeyi kabul ettiği takdirde savaşa son vermesini emrettiğini, bundan dolayı Mukavkıs'la sulh görüşmesi yapacağını ifade etti.³⁹

F. Babilon Anlaşması

Babilon kalesi fethedildikten sonra 'Amr b. Âs'a gelen Mukavkıs ona şöyle bir teklifte bulundu: "Sizlerin Şam'da yaptıklarınız Yahudi ve Hristiyanlara cizye koyduğunuz ve işlesinler diye yerli halkın eline toprağı bıraktığınız ve onların da size toprağın haracını ödedikleri haberi bizlere ulaştı. Eğer aynı şeyleri bizler için de yaparsanız, bizi öldürmekten, esir almaktan ve sürmekten sizin için daha hayırlıdır." Mukavkıs'ın bu teklifini istişare eden 'Amr, bazı itirazlara rağmen kabul etti ve yapılan görüşmeler neticesinde, aşağıdaki kararlar alınarak anlaşma imzalandı:

1. Mısır'da bulunan ve bülüş çağına gelen her erkek için iki dinarlık cizye verilecektir. cizye miktarı artırılmayacaktır.
 2. Yaşlılar, din adamları, fakirler, küçük çocuklar ve kadınlardan cizye alınmayacaktır.
 3. Kiptiler, gelen Müslümanları en fazla üç gün evlerinde misafir etmekle sorumludurlar.
 4. Toprakları olanlar, her feddan⁴⁰ arazi için üç irdeb⁴¹ buğday, iki kist⁴² zeytinyağı, iki kist bal ve iki kist sirke vereceklerdir.
 5. Kiptiler, yılda bir defa olmak şartıyla her bir Müslüman için birer cübbe, yahut buna eşit kıptî kaftanı, birer pelerin veya sarık, şalvar veya birer çift ayakkabı vereceklerdir.
 6. Yukarıda belirtilen şartlar Kiptiler için geçerlidir. Rumlar'dan dileyenler, Mısır'dan çıkıp ülkelerine gidebilecekler, isteyenler de Kiptiler gibi, yukardaki hükümlere uymak şartıyla Mısır'da kalıp yaşayabileceklerdir.
 7. Bu şartlara uydukları sürece onların toprakları, malları ve canları her türlü saldırıdan korunacaktır, kadınlarının ve çocuklarının satılmayacağı, esir edilmeyeceği, mal ve hazinelerinin kendilerine bırakılacağı garanti altına alınmıştır.⁴³
- Bu antlaşmaya baktığımızda Mısır'da bulunan halkı ikiye ayırdığını görmekteyiz. Birincisi antlaşmaya muhatap olan Kıptiler, diğeri de Mısırdaki bulunan Bizanslı asker ve orada yaşayan Bizanslılardır. Bizanslıların durumu imparatora bağlı olduğu için onlara kalma veya ülkeyi terk etme hususunda serbestiyet tanınmıştır. Ama kaldıkları takdirde Kıptilere tanınan bütün hak sorumluluklar onlar için de geçerli olacaktır.

G. İskenderiye'nin Kuşatılması ve Fethi

Babilon kalesinin fethinden sonra artık sıra İskenderiye'nin fethine gelmişti. Mısır fetihlerinin tamamlanması için İskenderiye'nin fethinin gerekli olduğunu düşünen Amr, fetih için Halife Ömer'den izin almak maksadıyla birkaç ay Babilon kalesinde kalıp

³⁹İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 70; İbn Tagrıberdî, *Nücûm*, c. I, s. 22.

⁴⁰Mısır'da kullanılan eski alan ölçüsü birimi olup, 5929 metre kareye karşılık gelmektedir. Cengiz Kallek, *"Feddan", DİA*, c. XII, s. 293-294.

⁴¹Mısır'da kullanılan bir ölçü birimidir. Bir irdeb 128 su litresine eşittir. Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, I-X. (çev. Komisyon), İstanbul 1992. s. 308.

⁴²Kist daha çok sıvı maddeler için kullanılan hacim ölçüsüdür. Yarım litreye tekabül etmektedir. Zambaur E.V., *"Kist", İA*, c. VI, s. 774.

⁴³Belazûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 307-308.

beklediler. İskenderiye'ye doğru hareket etme iznini Halifeden alan Amr, Babilon'u Harice b. Huzafe es-Sehmî komutasında büyük miktarda bir askeri birliğe bırakarak Babilon'dan çıkıp İskenderiye'ye doğru harekete geçti. İskenderiye'ye hareketi esnasında o güzergahta bulunan bazı yerleri de fetheden Amr en son olarak Kiryevn kalesini de ele geçirerek Müslümanlara İskenderiye'nin yolunu açmış oldu. Amr İskenderiye'ye gelip, şehrin doğu tarafında bulunan⁴⁴ Hulve⁴⁵ ve Kasru Fâris arasında karargâhını tesis etti. Babilon fethinden sonra yanlarında olan Mısır'ın yerli halkı olan Kıbtîler de sefer süresince olduğu gibi, burada da Müslüman askerlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayıp yardımda bulunmuşlardır.⁴⁶ Hatta bazı tarihi kaynaklar çok sayıda Kıbtî'nin Hristiyanlıktan ayrılıp İslâm dinine benimsediğini ve İslâm ordusu saflarında Rumlar'a karşı savaştıklarını nakletmektedir.⁴⁷

Amr b. el-Âs, karargâhını kurduğu yerde iki ay kadar kalmasına rağmen kuşatmadan bir sonuç elde edemedi. Kuşatma aylarca sürdü. Amr, askerinin, düşman önünde sıkılmasından ve acziyet hissetmesinden endişe ediyordu. Amr, birliklerini Delta civarında ve Said şehrinin köyleri etrafında dağıtma kararı aldı. Halife Ömer (ra) fethin gecikmesinden dolayı sinirlenmeye başlamıştı. Aklında, askerlerini hazırlama, onları tümenden arınmaya sevk etme ve düşmana karşı savaşı ilk başlatan olmama konusunda düşünceler geçirmeye başladı. Fethin gecikmesinin sebebinin kendi askerlerinin yaptıkları yanlışlardan olduğunu düşündü. Bu düşüncelerini bir mektupla Amr'a açıkladı:

“Evet Mısır'ın fethinde yavaşlamış olmanıza şaşırdım. Sizler iki yıldır onlarla savaşmaktasınız. Bu durum ancak sizin yaptığınız yanlışlardan dolayı oldu. Sizler düşmanlarınızın sevdiği gibi dünyayı sevdiniz. Allah (ce) bir topluluğa, ancak niyetlerindeki samimiyetleri sayesinde yardım eder. Ben sana dün asker göndermişim, (yani Zübeyr ve arkadaşları) Bunların her birinin bin adama bedel olduğunu söylemişim ancak başkalarını değiştiren şey bunları da değiştirirse buna bir şey diyemem. Mektubum sana ulaşır ulaşmaz insanlarla konuş ve onları düşmana karşı savaşa teşvik et! Onları sabra ve niyetlerini arındırmaya yönlendir. O dört şahsı da insanların ortasında tut. İnsanlara, toplu halde hareket edip bir adamın vuruşu gibi savaşmalarını emret! Bunu cuma günü zeval vaktinde yap! Bu vakit rahmetin indiği ve dualara icabet edilen bir vakittir. İnsanlar Allah'tan yardım ve düşmana karşı zafer istesinler”

Amr, mektubu alınca insanları topladı ve mektubu onlara da okudu. Sonra o dört neferi çağırdı ve onları insanlara takdim etti. insanlara niyetlerini arındırıp iki rekât namaz kılmalarını söyledi. Sonra Allah'tan yardım ve zafer talebinde bulunmalarını emretti, insanlar bunu yaptılar ve Allah da onlara zaferi nasip etti. Rivayete göre ‘Amr b. el-Âs, Mesleme b. Muhalled el-Ensari ile istişare etmiş ve ona, “bana şunlara karşı nasıl savaşacağımı göster!” diye sormuştu. Mesleme de, “Resûlullah (sav)’in ashâbından

⁴⁴ Abdülaziz Salim, *Târîhu'l-İskenderiye ve Hadâratuhâ fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, s. 52.

⁴⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cem*, c. II, s. 322.

⁴⁶ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 74; Nüveyrî, *Nihâye*, c. XIX, s. 303; Makrizî, *Hıtat*, c. I, s. 164; Suyutî, *Husnu'l-Muhâdara*, c. I, s. 119; Hüseyin Algül, *İslâm Târîhi*, Gonca Yayın Evi, İstanbul 1986, c.II, s. 305.

⁴⁷ Levchenko, M. V, *Bizans Târîhi*, (çev. Maide Selen), Doruk yayıncılık, İstanbul 2007, s. 128; Roberts, J. M, *Kısa Dünya Târîhi*, (çev. Mehmed Tanju Akad), İnkılab yayınları, İstanbul 2014, s. 177.

tecrübeli ve bilgi sahibi birini bulup onu insanların önünde oturtman ve sonra da onun savaşı direkt olarak başlatan kimse olmasını temin etmendir diye düşünüyorum” dedi. Amr, “bu kim olabilir?” diye sorunca Mesleme “Ubâde b. Sâmit olabilir” dedi. Amr, Ubade'yi çağırdı. Ubade, Amr'a yaklaştığında atından inmek istediğinde Amr ona, “Kendini zora soktun. Bana mızrağının ucunu uzat” dedi. Ubade mızrağının ucunu uzatınca Amr onu aldı ve sonra da sarığını başından alıp ona verdi ve kendisini Rumlara karşı yapılacak olan savaşa komutan tayin etti. Allah (cc) onun eliyle o gün Rumlara karşı zaferi nasip etti. Bir rivayete göre, Amr şunu söylemiştir: “Ben bu işi düşündüm ve sonunun ancak ilkiyle iyiye ulaşacağını anladım.” Amr burada Ensar'ı kastetmiştir. Sonra da Ubade'yi çağırarak komutanlığı ona vermiş ve Allah (cc) da onun eliyle zaferi vermiştir.⁴⁸

Sonunda Amr, İskenderiye'yi kılıçla fethetti (21/642), orada bulunanları ganimet olarak aldı ve halkını bıraktı; esir almadı. Elyûne (Babilon) halkı gibi onları da zimmî yaptı. Amr, İskenderiye'nin fethini bildiren bir mektubu Muâviye b. Hudeyc el-Kindî es-Sekûnî ile halife Hz. Ömer'e gönderdi, onunla birlikte ayrıca, Beytü'l-Mâl'in hissesi olan beşte bir ganimeti de yolladı.⁴⁹ Amr b. el-As İskenderiye halkı ile anlaşma imzalayarak oranın hakimiyetini eline aldı. İskenderiye antlaşmasının maddelerine baktığımızda Amr b. el-Âs ile Mukavkıs arasında yapılan, Babilon anlaşması maddelerinin, bazı eklemelerle aynen korunmuş olduğunu görmekteyiz.

H. Feyyûm'un Fethi

İskenderiye fethinin tamamlanmasından sonra Fustat'a dört günlük uzaklıkta olan ve Fustat'la arasında bir çöl bulunan Feyyum da fethedildi.⁵⁰ İslâm Târîhi kaynaklarında yer alan rivayetlerden birine göre Feyyum'un fethi şu şekilde gerçekleşmiştir: İskenderiye fethinden sonra Fustat'a dönen Amr b. el-Âs'ın yanına gelen bir adam kendisine şayet onu vergiden muaf tutarlarsa Müslüman ordusuna Feyyum'un yerini gösterme hususunda rehberlik yapabileceğini teklif etti. Bu konuyu Hz. Ömer'e bildiren 'Amr b. el-Âs olumlu cevap aldıktan sonra adamın bu teklifini kabul etti ve onun kılavuzluğunda önce Rebî'a b. Hubeyş b. Urfuta es-Sadeî'yi, ardından da Kays b. el-Hâris el-Murâdî'yi Feyyûm üzerine gönderdi. Müslüman askerleri bir anda karşılarında bulan Feyyum'lular herhangi bir mukavemet göstermeden silahlarını bırakıp teslim oldular.⁵¹

I. İskenderiye'nin İkinci Defa Fethi

Abdullah b. S'ad b. Ebû Sarh'ın Hz. Osman tarafından Mısır'a vergi amili olarak atanmak istenmesinden rahatsız olan Amr, Halife Hz. Osman tarafından valilikten

⁴⁸ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 115,116,117.

⁴⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 315-318; el-İsfehani, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Bustanu'l-Cami'*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2002, s. 97.

⁵⁰ Mısır'ın batısında bulunan Fustat'a dört günlük mesafedir. Fustat'la arasında iki günlük yürüme mesafesinde bir çöl bulunmaktadır. Feyyum, bölgede meydana gelen kıtlıktan dolayı Hz. Yusuf tarafından inşa edilmiştir. Hz. Yusuf buranın bütün arazilerini sulayabilecek derecede bir Kanal kazıyarak Feyyuma getirtmiştir. Öyle ki bütün köyleri Nil nehrinin suyunun azalmasına rağmen bu topraklar ondan sulanabiliyordu. Bk. Bkz. Yakût el -Hamevi, Mu'cem, IV, S. 286; Kazvini, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Daru Sadır, Beyrut 2011, s. 238.

⁵¹ İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 116; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 310; Ahmed Adil Kemal, *el-Fethu'l-İslâmi Li Mısır*, s. 342.

azledilmesinden⁵² dolayı ortaya çıkan yönetim zaafiyetinden istifade eden İskenderiye'deki Rumlar Bizans İmparatoru II. Costans'a (imparatorluğu: 641–668) bir mektup yazıp "...yanlarında bulunan Müslümanların az sayıda olduklarını, kendilerinin de zelil olduklarını ve cizye ödediklerini ona haber verdiler." Ayrıca Rumlar, Amr'ın valilikten azledildiğini ve Mısır'daki bütün Rumlar'ın da Müslümanlara karşı savaşıacaklarını haber vermişlerdi. Bunu haber alan II. Costans, Manuel komutasında üç yüz gemilik bir Bizans donanmasını İstanbul'dan İskenderiye'ye gönderdi. Manuel beraberindeki askerlerle İskenderiye'ye girdi ve buradaki Müslüman muhafızları öldürdü.⁵³ Bu saldırıdan ancak kaçabilenler hayatlarını kurtarabildiler. Daha sonra da, İskenderiye çevresinde bulunan Kıbtî köylerini yağmalayarak çapulculuk yapamaya başlayıp Nakyûs'a kadar geldiler.⁵⁴

Rum askerlerinin İskenderiye'ye yaptıkları saldırı karşısında Mısır'da bulunan Müslümanlar, Hz. Osman'a bir mektup yazarak Rumlarla yapılacak savaşı bitirinceye kadar 'Amr b. el-Âs'ı tekrar görevine iade etmesini bildirdiler; çünkü o savaşı iyi biliyor ve düşmanın kalbine korku salıyordu.⁵⁵

Mısır'da bulunan Müslümanlardan böyle bir talep alan Hz. Osman onların bu isteklerini yerinde bulup olumlu karşıladı ve 'Amr b. el-Âs'ı 15 bin kişilik bir ordu ile Rum askerleri ile savaşmak için gönderdi. Hz. Osman'dan aldığı emir ile Rumlarla savaşmak için yola çıkan Amr, Rum askerleri ile ilk olarak Nakyûs'ta karşılaştı ve şiddetli geçen çarpışmalar neticesinde Rumları yenilgiye uğrattı. Bozguna uğrayan Rum askerlerinin İskenderiye dışında kendilerini koruyacak ve sığınacak başka bir yerleri yoktu. İskenderiye'ye çekilen Rumlar surların üzerlerine mancınıklar yerleştirdiler.⁵⁶ Amr onlarla şiddetli bir çatışmaya girdi ve mancınıklarla surları yıkmaya başladı. Yaklaşık üç aylık bir muhasaradan sonra tekrar şehri fetheden 'Amr b. el-Âs şehrin surlarını yıktı. Çünkü savaş esnasında şayet şehri tekrar ele geçirirse surlarını yıkacağına yemin etmişti. Bu savaşta Rumların pek çoğu gemilerle Bizans topraklarına kaçtılar. Aralarında komutanları Manuel'in de bulunduğu çok sayıda Rum askeri öldürüldü. Savaşı başarıyla kazanıp İskenderiye'yi ikinci kez fetheden 'Amr b. el-Âs daha sonra Fustat'a dönerek görevini yeniden Abdullah b. Sa'd'a devretti ve Mısır'dan ayrıldı.⁵⁷

İskenderiye'nin ikinci defa Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Amr b. el-Âs'a gelen Kıbtîler, kendilerinin yapmış oldukları anlaşmanın şartlarına bağlı olduklarını ve bu isyanda Rumlara yardım etmediklerini dolayısıyla Müslümanların zimmetinde olduklarını ifade ettiler. Bundan ötürü bu savaşta kendilerinin de Rumlar tarafından saldırıya uğradıklarını, mallarının ve arazilerinin yağmalandığını ve zarara uğradıklarını söyleyip zararlarının telafi edilmesini istediler. Bunun üzerine 'Amr b. el-Âs'da da onların zararlarını tesbit ettirip ellerinde bulunan mallarını iade etti.⁵⁸

⁵² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 318; İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 239.

⁵³ Butler, *Fethu Mısır*, s. 482, 483.

⁵⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 317; Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, c. I, s. 160; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu Amr b. el-As*, s. 189; Butler, *Fethu Mısır*, s. 387.

⁵⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 320; Butler, *Fütûhu Mısır*, s. 384.

⁵⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 320; Butler, *Fethu Mısır*, s. 387.

⁵⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 320.

⁵⁸ Suyûtî, *Husnu'l-Muhâdara*, c. I, s. 161.

İ. Mısır Topraklarının İslâm Hukuku Açısından Statüsü

Mısır fethedildikten sonra bu toprakların konumu hakkında İslâm alimleri arasında tartışma konusu olmuştur. İslâm Târîhçileri Mısır topraklarının nasıl fethedildiği hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bunun nedeni hem sulh hem de savaşla fethedildiğini bildiren rivayetlerin farklı oluşudur.

Mısır topraklarının fethini aktaran rivayetlere baktığımızda Mısır'ın bir kısmı sulh yolu ile bir kısmı da savaş yolu ile fethedildirmiştir. Her ne kadar bu toprakların büyük bir kısmının savaş yoluyla fethedilmiş olsa da Amr, Hz. Ömer'in de emri ile bütün Mısır topraklarına sulhla fethedilen topraklar muamelesi yapmıştır.⁵⁹ Bizim kanaatimize göre bir çok bölgenin savaş yolu ile fethedilmesine rağmen sulhla fethedilen topraklar statüsünde değerlendirilmesinde, fetihler esnasında Kıbtilerin, Müslümanlara yardım etmeleri ve Hz. Peygamber'in (sas) onlara iyi davranılmasını tavsiye etmesinin etkisi vardır. Ayrıca böyle yapmakla Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'e (sas) karşı olan vefasının en iyi örneğini görmekteyiz.

SONUÇ

Hz. Ömer döneminde Suriye bölgesinde meydana gelen savaşlardan sonra zor duruma düşen Bizans, Mısır fetihlerinde umduğu mukavemeti gösteremedi ve iki yıl gibi kısa bir sürede Mısır'ın tamamını yitirdi.

Arişt'e meydana gelen ilk karşılaşma ile birlikte Mısır fetihleri başlamış oldu. Ardından Mısır'ın kuzey tarafından kapısı konumunda olan Ferma'nın H. 19/ 640 fethedilmesi ile birlikte İslâm orduları Mısır'ın içlerine doğru vakit kaybetmeden akın ettiler. Ferma'nın ardından belirlenen hedef Bülbeys oldu. Burası o dönemde Suriye fetihlerinden kaçan Mukavkıs'ın kızı Ermanuse ve damadı Kostantin'in sığındığı yerdi. Bir aya yakın gerçekleştirilen muhasara sonucunda Ferma ele geçirildi ve Mukavkıs'ın kızı da esir edildi. Ancak 'Amr b. el-'Âs, onu babasına geri göndererek asil bir davranışta bulundu. Bülbeys'in fethinden sonra stratejik bir öneme sahip olan Ümmü Düneyn üzerine hareket eden Müslümanlar burayı (H. 19/640) fethederek Mısır'ın en önemli savunma merkezlerinden bir olan Babilon kalesini kuşatma altına aldılar. 'Amr b. el-'Âs, Babilon'u yaklaşık yedi ay süren bir zaman boyunca muhasara etti. Yedi ayın sonunda meydana gelen şiddetli çatışmalar sonunda fethedilip oranın halkı ile anlaşma sağlandı. Doğu Roma İmparatorluğunun VII. Asırdaki en büyük şehirlerinden ikincisi olan İskenderiye de H.21/M.642 fethedilip yaklaşık üç yıl içerisinde Mısır fetihlerinin büyük bir bölümü gerçekleşmiş oldu.

İslâm'ın bu bölgeye hakim olmasından sonra sanat, ticaret ve ziraat alanlarında büyük bir ilerleme yaşandı. İskenderiye dünyanın en büyük ticaret merkezi haline geldi. Nube ve Etyopya'dan getirilen buğday, keten cam ve fildişi ile bölgenin en büyük pazarı haline geldi. Bunun yanında altı yüzyıl boyunca Bizans'ın acımasız vergilerinden eser kalmadı. Bölge halkı İslâm fethi ile birlikte rahat bir nefes aldı. Bizans döneminde ziraat, ticaret ve sanayi mallarından alınan ağır vergilerin yerine İslâm devletine kendilerini

⁵⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 312-312; Hayyât, *Târîh*, s. 176-177; İbn Abdilhakem, *Fütûh*, s. 67; geniş bilgi için bkz. İsmail Kaya, *Sahâbenin İslâm'ı Tebliğ Faaliyetleri (Mısır Bölgesi)*, Basılmamış doktora Tezi, D.Ü.S.B.E, Diyarbakır 2018, s. 58-60.

koruma karşılığında sadece çalışmaya güç yetiren insanlardan alınan ve yıllık iki dinar gibi çok cüzi bir cizye vergisini vermeye başladılar.

Fetihler neticesinde bölgedeki insanların çoğu kısa sürede İslâm dinine girdi. Hicri üçüncü yıla gelindiğinde çok azı dışında bölgedeki bütün insanlar İslâm'ı seçmişti. Arap dili Mısır'daki bütün insanlar arasında günlük hayatın her alanında kullanılmaya başlandı.

Bizans döneminde zulme maruz kalan Kıptiler İslâm fetihlerinin neticesinde dinî özgürlüğe kavuştular. Böylece Bizans'ın baskısından kurtuldular. Mısır'daki çalışma alanlarının büyük bir bölümünde Kıptiler bulunuyordu. Müslümanlarla birlik olup Mısır'ın kalkınması ve refaha ulaşması için gayret gösterdiler. Zaten İslâm'ın gönderiliş amaçlarından biri de budur. Bu yüzden dini tebliği amaç edinen bu fetihler İslâm'ın zuhurunun ve dolayısıyla Risâlet vazifesinin bir neticesi olarak görülmelidir.

İslâm fetihlerinin birçok hedefi vardır. Bu hedefler sadece geniş topraklar elde edip verimli arazilere konmak gibi dünyevi gayeler değildir. İslâm davasının bütün insanlara ulaştırılabilmesi, insanlığın hak olan dinle tanışabilmesi ve kendi hür iradeleri ile hak ile batıl arasındaki tercihi yapabilmeleri için bu fetihler zorunlu idi. İslâm fetihlerini temel hedeflerinin başında kuşkusuz Allah'a davet esası gelmektedir. Bundan gaye bütün insanlığın son ilahî dinin hakikatleriyle aydınlanmasıdır. Bu ulvi gaye ve üzerlerindeki bu tebliğ sorumluluğu onları dünyanın dörtbir tarafında cihad alanlarına sürüklemiştir.

İslâm'da yapılan fetihlerin amacı kesinlikle bir toprak parçasını ele geçirip oranın halkını sömürmek olmamıştır. Yapılan savaşların tek gayesi insanlar ile ilahi mesaj arasındaki engelleri ortadan kaldırmak ve hidayet güneşinin bütün insanlığı aydınlatma arzusudur. Yapılan fetihler sırasında gerçekleşen her fethin ardından bir anlaşmanın yapıldığına şahit olmaktadır. Yapılan bu anlaşmalarda öne sürülen şartlar neredeyse aynıdır. Anlaşma gereği can güvenliklerinin Müslümanlar tarafından korunma altına alınmasına karşılık karşı tarafın Müslümanlara cizye ödemesini gerektiriyordu.

Müslümanlar, alemlere rahmet olarak gönderilen bir peygambere iman etmiş insanlardır. Bu rahmet hayatın her alanında olduğu gibi savaşta da kendisini gösteriyordu. Yapmış oldukları savaşların hepsinde de peygamberlerinden almış oldukları savaş ahlakını bütün insanlara açık bir şekilde uyguluyorlardı. Hz. Peygamber'in, fetihler esnasında meydana gelen savaşlarda çocuk ve yaşlıların öldürülmemesi emrine bağlı kalarak savaştılar.⁶⁰ Almış oldukları bu emirler sebebiyle kaynaklarımızda Müslümanların yapmış oldukları savaşların hiç birinde çocuk ve kadınlardan bir kişinin dahi olsun, öldürüldüğüne dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İntişar-ı İslâm tarihi yazarı T.W. Arnold, Müslüman fetihleri sonucunda Mısır'da yaşayan Hristiyanların, Müslümanları kendilerine kurtarıcı olarak görüp Bizans zulmünden kurtulmanın reçetesi olarak telakki ettikleri gerçeğini şöyle dile getirmektedir:

⁶⁰ Müslim, Cihad, 24.

Mısır'ın fethi ile birlikte İslâm dini Afrika'ya ilk defa Amr bin el-Âs komutası altında Arap ordusu tarafından sokulmuştu. İslâm ordularının gelmesinden üç sene sonra Bizans askerleri, Mısır'ın kalabalık Hristiyan halkını Müslümanların eline bırakarak oradan uzaklaştılar. Müslümanların bu kadar kısa bir süre içerisinde göstermiş oldukları başarıların temel nedenlerinden biri şüphesiz Hristiyan halk tarafından gördükleri iyi karşılanmaydı. Hristiyan halk Bizans yönetimine karşı, yalnız zalimce idaresinden dolayı değil hem de -ve başlıca olarak- kendi itikat açılarından doğan bir kin ve garaz saiki ile tiksinti duyuyordu. Mısır Hristiyanlarının çoğunluğunu teşkil eden Yakubîler, Bizans sarayının Ortodoks mezhebi mensupları tarafından büyük bir sertlikle, kabaca muamele gördüklerini ve haysiyetlerini ayaklar altına alacak hallere maruz kaldıklarını hiçbir zaman unutmamışlardı; hatta bunların torunları bile zamanımıza kadar bunu unutmamışlardır. Bunların bazıları işkencelere uğratılmış, bazıları denize atılmış, birçoğu Bizans mütecavizlerinin ellerinden kurtulmak maksadı ile patriklerinin arkasına düşerek yer değiştirmek için memleketlerinden kaçmışlar, büyük bir kısmı da akaitlerini gizliiden gizliye tutmaya mecbur kalmışlardı. Yakûbî Hristiyanlar! denilen Mısır'ın bu Kıptî halkı, asırlardan beri memleketlerinde mevcut olmayan din hürriyetini Müslümanların getirdiklerine şahit olmuşlardı. Haraç ödeme karşılığında Amr b. el-As bunları kiliselerine sahip olmakta serbest bırakmış ve kiliselerini serbest bir şekilde idare edebilecekleri hususunda kendilerine söz vermişti. Ve bu şekilde eski hakimiyet devrinde acı zahmetlere ve sıkıntılara yol açan devamlı müdahalelerden kendilerini kurtarmıştı.

Tarihi hakikatler göstermiştir ki Müslümanlar, İslâm'a girmeleri için hiç kimseye baskı uygulamamışlardır. Ayrıca bu hakikati Müslüman olmayan insanların dahi itiraf etmesi bunun en büyük delilidir. Çünkü onlar Allah'ın şu sözünü kendilerine şiar edinmişlerdir: "Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tağutu reddedip Allah'a iman ederse, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir."

KAYNAKÇA

- ABDULHADÎ, Cemal, Fethu Mısır, Daru'n-Neşri ve't-Tevzi, Mısır ts.
- Mehmet AKBAŞ, Sahabenin İslâm Tebliği Suriye Bölgesi, Nida Yayıncılık, İstanbul 2009.
- AKKÂD, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye, Kâhire 1994.*
-'Amr b. el-Âs, Dâru Nehdeti Mısır, Kâhire.
- ALGÜL, Hüseyin, İslâm Tarihi, Gonca Yayın Evi, İstanbul 1986.
- APAK, Adem, Amr b. el-Âs, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2016.
-, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi, Ensar Yayınları, İstanbul 2011.*
- Arnold, T. W., *İntişâr-ı İslâm Târîhi*, trc. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayınları, Ankara 1982.
- ARTHUR, Goldschmidt, Jr, Kısa Ortadoğu Tarihi, çev. Aydemir Göler, Doruk Yayınları, İstanbul 2011.
- ASELÎ, Bessam, *Amr b. el-Âs*, Beyrut 1991.
- BAUER, Susan Wise, Orta Çağ Dünyası, Çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.
- BAILLY, Aguste, *Bizans Tarihi*, I-II, trc. Haluk Şaman, İstanbul: Tercüman Gazetesi yayınları, ts.

- BECKER, C. H., *"Bilbis"*, İA, İstanbul 1940, II.
- BELAZURİ, Ahmed b. Yahya *Futûhu'l-Buldân, (279/892), (çev. Mustafa Fayda), Ankara , 2002.*
- BUTLER, Alfred, *Fethu'l-Arab li Mısır, (ta'rib Muhammed ferid Ebû'l- Hadîd) Kâhire 1996.*
- DEMİRKENT, Işın, *"Bizans", DİA, TDV yayınları, c. VI, İstanbul 1992.*
-*"Herakleios", DİA, TDV yayınları, c. XVII, İstanbul 1998.*
- DOĞANER, Suna, *"Mısır", DİA, TDV yayınları, c. XXIX, Ankara 2004.*
- EL-HAMEVÎ, Şihabuddin Ebi Abdillâh Yakut b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldan, Daru Sadr, Beyrut 1977.*
- EL-İSKENDERÎ, Ömer, *Târihu'l-Mısır İla Fethi'l-Osmanî, Mektebetü'l-Medbüli, Kâhire 1996.*
- EL-KA'BÎ, Abdülhakim, *Mevsû'atu't-Târîhi'l-İslâmî, Dâru Usame, Umman 2009.*
- GREGORY, Timothy, E, *BizansTarihi, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.*
- HALİFE b. Hayyât, *Târîh, (240/854) (çev. Abdulahlik Bakır) Bizim Büro Basım Evi, Ankara 2001.*
- HAMİDULLAH, Muhammed, Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu, (Çev. Mehmet Yazgan) Beyan Yayınları, İstanbul 2016.
- HASAN İbrahim Hasan, *Târîhu Amr b. el-Âs, Mısır 1996.*
-*Târîhu'l-İslâm, Daru'l-Cil, Beyrut 2010.*
- HARMAN, Ömer Faruk, *"İsa", DİA, TDV yayınları, c. XXII, İstanbul 2000.*
- HİTTİ, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 2011.*
- İBN ABDİLHAKEM, *Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh, Futûhu Mısır ve Ahbâruha, (257/870) (thk. Charles Torrey), Kâhire 1991.*
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali Muhammed (597/1201), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümem, I-XVIII, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut 1992.*
- İBN HALDUN, Abdurrahman, *Târîh, (808/1405-1406), Dâru'l-fikir, Beyrut 2000.*
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh, I- IX, Beyrut 1986.*
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Dâru'l-Fikir, (Tahk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bekkai), Beyrut 1997.*
- İBN TAGRİBERDÎ, Ebû'l-Mehasin Cemalüddin Yusus (874/469), *en-Nücûmu 'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve 'l-Kâhire, Kâhire 1963.*
- ISTAHRÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Ed. M. J. de Goeje), Leiden 1967.*
- KAEGİ, Walter E., **Bizans ve İslâm'ın İlk Fetihleri**, trc. Mehmet Özay, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- KAYA, İsmail, *Sahâbenin İslâm'ı Tebliğ Faaliyetleri (Mısır Bölgesi), Basılmamış doktora Tezi, D.Ü.S.B.E, Diyarbakır 2018.*
- KAZVİNÎ, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682/1283), *Âsâru 'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd, Dâru's-Sadr, Beyrut 2011.*
- KEMAL, Ahmet Adil, *el-Fethu'l-İslâmî Li Mısır, Şirketu'd-Devliyye li't-Tibaa, Mısır 2003.*

- KILIÇ, Önal, “Vali”, DİA, TDV yayınları, Ankara 2012, c. XXXXI.
- KORKMAZ, Erdal, Hz. Osman’ın Dahili Siyaseti, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2002.
- LEVTCHENKO, M. V, Bizans Tarihi, (çev. Maide Selen), Doruk yayıncılık, İstanbul 2007.
- LAPİDUS, Ira M, İslâm Toplumlari Tarihi, (Çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- MAKDİSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ebî Bekr, Kitâbu Ahzeni't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm, (390/1000) Mektebetu Medbuli, Kâhire 1991, (III. Baskı)
- MAKRÎZÎ, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Hıtatü'l-Makrîziyye* I-II, Mektebetü's-Essekafe, Kâhire 1987.
- MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, Murûcû'z-Zeheb, (345/956) (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- NAKYUSÎ, Yuhanna, Târîhu el-Alemi'l-Kadim ve Duhulu'l-Arab el-Mısır, Kâhire Ts.
- NEDA, Subhi, Fethu Mısır, Dâru'l-Beşir, Mısır 1999.
- OSTROGORSKY, Geor, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- ÖNKAL, Ahmet, “Amrb. el-Âs”, DİA, TDV yayınları, c. II, Ankara 1991.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993.
- PROKOPIUS, **Bizans'ın Gizli Tarihi**, trc. Orhan Duru, Ada Yayınları, İstanbul 1990.
- ROBERTS, J. M, Kısa Dünya Tarihi, (çev. Mehmed Tanju Akad), İnkılab yayınları, İstanbul 2014.
- SALİM, Abdülaziz, Târîhu'l-İskenderiyye ve Hadâratuhâ fi'l-Asri'l-İslâmî, İskenderiyye 1982.**
- SUYÛTÎ, Celalüddün Abdurrahman B. Ebî Bekr, Husnu'l-Muhâdara Fî Târîhi Mısır vel-Kâhire, (911/1505), I-II, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru İhyai el-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1967.
- ŞİBLÎ, Mahmud, *Hayatu Ömer, Mısır tr. (mektebetü'l Kâhire)*
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Târîhu l-Ümem ve l-Mulûk*, I-XI, (tlık. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut ts, (Dâru's-Seveydân).
- TOMAR, Cengiz, “Mısır” Diyanet İslâm Ansiklopedisi, TDV yayınları, c. XXIX, İstanbul 2004.
- VAKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, Futûhu's-Şam, (207/822), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- VELLHAUSEN, Julius, *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, (çev.Fikret IŞILTAN), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 844, İstanbul 1960.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (292/904), *Târîh*, I-II, Dârus-Sadr, Beyrut 2010.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, Hz. Muhammed'in Doğumundan Ölümüne Kadar İslâm Dini Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.